

אינדיבידואליזם, דתיות ורוחניות בעידן הפוסט-מודרני

רקע סוציולוגי

משה הלינגר

א. אינדיבידואליזם וחילון

אחת התזות הידועות ביותר בסוציולוגיה של הדת היא "תזת החילון" (סקולריזציה) שלפיה תהליך המודרניזציה יוצר מעצם טיבו מגמה של חילון החיים בחברות המערביות. התחזקות החשיבה הרציונלית בכלל והמדעית בפרט, מגמת ההתמקצעות והדיפרנציאציה לתחומי חיים מובחנים, צמיחת המדינה המודרנית המתפשטת לתחומי חיים נרחבים, התחזקות הקפיטליזם ותרבות הצריכה - כל אלה חוברים לירידת מקומה של הדת ומוסדותיה בעולמו של האדם המודרני המערבי. הכנסייה שהייתה הגורם המרכזי במתן המשמעות לחיי היום-יום בתחומים נרחבים, הלכה ואיבדה מאחיזתה המוסדית והפרשנית ככל שתחומי הכלכלה, הפוליטיקה, הרפואה וכיוצא בהם, ניתנו לפרשנותם של מומחים חילוניים (במשמעות של הכאן, הארצי ולא השמימי).¹

בבסיס תזת החילון עומדת הטענה בדבר הזיקה שביין תהליכי האינדיבידואליזציה לבין החילון. אחד המאפיינים הבולטים של המעבר מחברה מסורתית לחברה מודרנית מערבית הוא חיזוק משקלו של היחיד האוטונומי הקובע לעצמו את דרך חייו ואת ערכיו המוסריים. הזהות האינדיבידואלית, בין בגרסתה של הרומנטיקה בת המאה התשע-עשרה אשר העלתה על נס את האני הפנימי, החווייתי ובין בגרסה הרציונלית, מעידן ההשכלה ואילך, המתמקדת בתהליך הקדמה האנושית המבוסס על האמונה בתבונה הגוברת על היצרים, תורמת לירידת משקלה של הדת הקשורה במסגרות חברתיות נתונות ובערכים הבאים מחוץ לפרט האוטונומי. אמנם, האינדיבידואליזם הפרוטסטנטי בן המאה השש-עשרה שמרד בקולקטיביות הקתולית, תרם רבות להתפתחות האינדיבידואליזם הקפיטליסטי, במיוחד בהדגשתו את העבודה הקשה האפקטיבית שמובילה לצבירת רכוש פרטי, בלי לבזוזו בחיי מותרות כהוכחה לחסד האל, אך במאה התשע-עשרה ובמאה העשרים מדובר

1 הספרות המחקרית בתחום זה רחבה ביותר. ראה למשל, David Martin, *A General Theory of Secularization*, Oxford 1978; Bryan Wilson, *Religion In Sociological Perspective*, Oxford 1982.

באינדיבידואליזם מסוג אחר. כאן כבר ניצב במרכז היחיד בעל היכולות ולא היחיד הכנוע החש שפלות קומה למול דמות האל, כפי שהורו אבות ההגות הפרוטסטנטית.² חיזוק האינדיבידואליזם הממוקד באושר האישי, בא במידה רבה על חשבון הזיקה הקהילתית וממילא מחליש אותה.³

זיהוי תהליכי המודרנה והאינדיבידואליזציה עם התחזקות החילון, עולה גם מגישתו הידועה של פיטר ברגר. לדעת ברגר העולם המודרני אכן יצר חילון גמור, אך ההיבט המשמעותי של התופעה הוא הזיקה שבין המודרנה לבין הפלורליזם. במציאות המודרנית, כל יחיד נדרש לבחור בין אלטרנטיבות רעיוניות במעין "מצב של שוק". גם פנייה לדרך חיים דתית מובהקת היא פרי בחירה, שכן קיימות אלטרנטיבות. לדעת ברגר קיימים שלושה דגמים מובהקים של דרך חיים דתית במציאות מודרנית פלורליסטית.

הדגם הראשון הוא הדדוקציה, ומשמעותו בחירה במחויבות כלפי המסורת ופירוש המציאות לאורה. הדגם השני הוא הרדוקציה, המפרש מחדש את המסורת לאור הערכים והנורמות של העולם המודרני. הדגם השלישי, האינדוקציה, מתמקד בחוויה הפרטית של היחיד. דגם זה אינו "או-או" כשני קודמיו. ברגר עצמו אינו מסתיר את דעתו שדגם זה הוא ההולם ביותר לקיום משמעות דתית בעולם מודרני.⁴ בפרספקטיבה של היום, שלושים שנה לאחר שנכתבו הדברים, דומה שברגר אכן צדק בתיאור מגמות משמעותיות עתידיות בתחום של האמונה הדתית בעולם המערבי.

ב. הפנייה לתחום הרוחני

המעבר מחברה מודרנית לחברה פוסט-מודרנית אינו משנה את המגמה הבסיסית של חילון מתמשך בארצות המערביות, למעט ארצות-הברית. חברות פוסט-מודרניות הן חברות

2 אחד התיאורים הבולטים של מרכזיות דמותו של האדם האוטונומי, המשלב בין יסודות רומנטיים אקספרסיביים ליסודות רציונליים ליברליים הוא הפרק העוסק בדמותו של האינדיבידואל בחיבור הליברלי המרכזי במאה התשע-עשרה, על החירות. ראה, ג'ון סטיוארט מיל, על החירות (תרגום אריה סימון), ירושלים תשנ"ח, פרק ג'. לדיון על שני הכיוונים האינדיבידואליים הללו ראה, Charles Taylor, *The Ethics of Authenticity*, Cambridge Mass. 1991

3 Robert N. Bellah et al, *Habits of The Heart; Individualism and Commitment in American Life*, Berkley and L.A 1985

4 Peter Berger, *The Heretical Imperative*, New-York 1970

פוסט-מטריאליסטיות, דהיינו חברות שכבר עברו בהצלחה יחסית את ההתמודדות עם סוגיות חומריות בסיסיות כגון מעמדם של הפועלים, מתן תנאי חיים בסיסיים לשכבות העניות וכיוצא באלה. בחברות אלה הצלחתה של מדינת הרווחה שהתפתחה לאורך המאה העשרים ויציבותו של המשטר הדמוקרטי הליברלי, יצרו שינוי תרבותי עמוק. אלה שגדלו לאחר מלחמת העולם השנייה בארצות מערביות, שייכים ברובם למעמד הבינוני, מתפרנסים לא אחת מתחומי השירותים, ולא חוו מחסור קיומי. הבעיות המטרידות אותם קשורות בעיקר בסוגיות של זהות ומשמעות (מגדר, זהות אישית בעולם רב-תרבותי, הומוסקסואליות, איכות הסביבה, ועוד). במציאות פוסט-מטריאליסטית, כוחן החלש של המסגרות הדתיות מוסיף להידרדר. אפשר לראות זאת בירידה התלולה של הנוכחות בטקסים דתיים, בהתרחקות מעמדות מסורתיות של אנשי דת בסוגיות של הומוסקסואליות, הפלות, יחסי מין מחוץ לנישואין ועוד.⁵ ובכל זאת, אין לזהות את היחלשות הדת עם היחלשות הפוטנציאל הרוחני. להפך. דווקא עליית משקלה של החתירה למשמעות קיומית במובן הלא חומרני, מאפשרת פנייה גוברת למחוזות רוחניים, כל עוד אינם נתפסים כקשורים במוסדות דתיים ביורוקרטיים נוקשים.⁶

סוגיות פוסט-מטריאליסטיות תואמות מגמות בולטות בעידן הפוסט-מודרני שבו מצוי המערב במידה הולכת וגוברת משנות השישים של המאה העשרים מגמות אלה מביאות את הנטייה המודרנית לפלורליזם לידי הקצנה ובמציאות שכזאת הופכת תפיסתו של ניטשה שאין אמת מוחלטת אלא פרספקטיבות, לרוח התקופה. רלטיביזם זה מביא רבים לתחושה של חוסר יציבות תודעתית, וזה, כחוסר יציבות מכל סוג שהוא, תורם רבות ליצירת גבולות ברורים. כפי שמציין רוברט וותנו, קיימת זיקה בין נטייה לטקסיות לבין פרקי זמן חסרי בהירות (כגון טקסי מעבר בגילאים מסוימים). וכך, אף שבעידן המודרני משקלם של הטקסים הדתיים נחלש, על רקע צמיחת הפרוטסטנטיות והתגברות החילון, הנה דווקא באווירה הפוסט-מודרנית, אפשר לראות פנייה מחודשת לטקסים.⁷ בהקשר זה ראוי לציין שחזרה בתשובה (או לידה מחדש בעולם הנוצרי), היא בעיקר למחוזות של הקפדה על ציוויי הדת, במסגרת זרמים פונדמנטליסטים השואפים לקיים דת טהרנית. דומה כי הפנייה

Ronald Inghart, *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton, N.J. 1990, 5
ch. 6

Ibid, pp.192-193 6

Robert Wuthnow, *Meaning and Moral Order – Explanations in Cultural Analysis*, 7
Berkley and L.A 1987, ch. 4

אל מחוזות הדת בפרשנותן הפחות ליברלית והיותר סמכותנית, נושאת שאיפה למוחלטות דווקא על רקע חוסר הוודאות החיצוני. נטייה זו בולטת במערב בעיקר בזרמים הפונדמנטליסטים האונגליסטים, שאליהם קרוב הנשיא ג'ורג בוש. במיוחד ראוי לציין את התעצמות כנסיות הענק התקשורתיות המספקות לתומכיהן תחושת משמעות וביטחון. כנסיות אלה מדגישות את החוויה הדתית האישית תוך ניהול דיאלוג חי עם התנ"ך.

התחזקות הפנייה לדת אינה נחלת ארצות-הברית בלבד. בארצות שונות באמריקה הלטינית הופכים לראשונה זרמים פרוטסטנטים מסוימים לאיום של ממש על הדומיננטיות הקתולית המסורתית. גם כאן, הדגש בזרמים אלו הוא על החוויה הדתית האישית, אם כי דומה שתזת החילון אינה רלוונטית לארצות אלה. ראוי לציין כי מקומה של הדת באיחוד האירופי המתחזק עומד להשתנות וזאת עקב צירופן הקרוב של ארצות מזרח-אירופה, שבהן היחלשות האידאולוגיה הקומוניסטית מלווה בהתחזקות הדת שלא אחת תרמה למאבק במשטרים הקומוניסטיים.⁸

ג. הרוחניות החדשה והאינדיבידואליזם

אחת התזות הידועות של הסוציולוג זיגמונט באומן היא שהעולם המודרני יצר באופן מלאכותי גבולות בין זהויות. ההגדרות המודרניות חותרות לקיים סדר ולמנוע אמביוולנטיות. באומן, בעקבות פרויד, מצביע על חוסר הנחת המצוי ביסוד התרבות המודרנית, אלא שבעיניו, בניגוד לפרויד, עצם החתירה הרציונלית המודרנית להרמוניה חברתית הולידה בביטויה המוקצן את הנאציזם. שכן הנאצים קבעו באופן מוחלט מהו הסדר ומי הם הורסי הסדר המוחלטים.⁹

במציאות פוסט-מודרנית שבה העולם הופך לכפר גלובלי אחד, נוצרת האחדה בין תרבויות, ואפשר לראות זאת בדומיננטיות הרבה של התרבות האמריקנית. בה-בעת, אותה גלובליזציה מביאה עמה מורכבות פלורליסטית חסרת תקדים. מורכבות זו אינה רק ברמת המערכת הגלובלית, אלא היא גם פועל יוצא של גלי ההגירה למערב, גם בתוך המדינות המערביות הנעשות יותר ויותר רב-תרבותיות, על כל הבעיות הכרוכות בכך. במציאות שכזאת קשה לקיים גבולות ברורים בין זהויות. כעת הקולות של ה"אחרים" השונים פורצים

Ted Gerhard Jelen and Clyde Wilcox (eds.), *Religion and Politics In Comparative Perspective*, New-York 2002 8

Zygmunt Bauman, *Modernity And Ambivalence*, Cambridge 1991, chs. 1; 2 9

אל קדמת הבימה (קבוצות אתניות וקבוצות דתיות, נשים, הומוסקסואלים, וכו').

יתר על כן, ה"אני" האינדיבידואלי שונה מבעבר ועומד כעת על מערכת הספוגה בקשרים עם בני-שיח מחברות שונות ומתרבויות שונות. כל אלה יוצרים "אני" ממוקם מבחינה חברתית, הנושא בתוכו ריבוי קולות וזהויות.¹⁰ לא מפתיע אפוא לגלות שבמציאות פוסט-מודרנית יכולה להיווצר זהות יהודית-בודהיסטית ו/או זהות דתית-חילונית. למעשה הזהות הרב-ממדית אופיינית לחברות מסורתיות, קדם-מודרניות, אלא שכעת מדובר בבחירה מודעת של זהות מורכבת לאור הפלורליזם הגלובלי, זהות שאינה מתיישבת עם הגדרות רציונליות מופשטות. המרד בהפשטות הרציונליות-הבירוקרטיות והפנייה לחוויה פנימית דינמית, היוצרת השטחה של רצף חוויות תזזיתי, אף הם כידוע מסממני הפוסט-מודרניות.

הפנייה אל מחוזות רוחניים מצביעה על המרחק שבין דת לדתיות בעידן הפוסט-מודרני. המודרניות פגעה בדת אך לא באמונה, ואמונה זו באה לידי ביטוי בפנייה לחוויות סובייקטיביות, אינדיבידואליות שאפשר למצוא להן תקדים בנצרות, מה שאין כן ביהדות. הרוחניות החדשה יכולה להתממש בדרכים שונות החל מדת הספורט המתעצמת, דרך פולחן רוק הכולל עלייה לקבר ביום הזיכרון של דמות "קדושה" (כגון ג'ים מוריסון, סולן להקת "הדלתות") ועד לחוויה דתית של חזרה בתשובה החותרת לאותנטיות דווקא בהעמדת אלטרנטיבה למודרניות.¹¹

רוחניות פוסט-מודרנית מטשטשת את הגבולות שבין חול וקודש, גבולות שהתעצמו בעידן המודרני ככל שגבר תהליך חילון כיכר השוק הציבורית והפנמת הדת לתוך החיים הפרטיים. טשטוש גבולות זה תואם את המרי ברציונליות המופשטת, הממשיך מגמות רומנטיות שהיו בשולי הדרך בארצות מערביות, וכעת חודרות למרכז. שתי הדמויות שמייצגות אולי מגמה זו באופן הבולט ביותר הן הנסיכה דיאנה מזה, וזמרת הפופ, מדונה מזה. דיאנה נתפסה כקדושה חילונית ומדונה מייצגת דמות דתית-חילונית, קתולית-יהודית, המקצינה את מיניותה כביטוי לזהות אישית, אינדיבידואליסטית במובהק ובאותה העת בעלת סמליות גלובלית.

דיאנה ומדונה הן אולי שתי הנשים הפופולריות ביותר ב"ניו אייג'" הפוסט-מודרני. ייתכן שנשיותן מסמלת את הרוחניות החדשה, הלובשת גוון פוסט-פמיניסטי. חייה ומותה

10. Kenneth J. Gergen, *The Saturated Self*, New-York 1991

11. Danièle Hervieu-Léger, *Religion as a Chain of Memory*, (trans. Simon Lee), New-Brunswick 2000, ch. 3

הטרגיים של דיאנה עומדים בסימן החולשה הנשית, ההופכת באותה העת מקור לרגישות ולאמפתיה להמוני העם, שראו בה גיבורה אנושית המאצילה חסד במובן המזוהה עם דמויות מעולמם של פרנציסקוס וז'אן דארק. מדונה, אשר בניגוד לדיאנה, צמחה משורות המעמד הנמוך וממנו פילסה את דרכה לצמרת המוסיקה הפופולרית, מבטאת בכינויה מרד בדת הקתולית שעל ברכיה חונכה, ובו-בזמן היא ממובילות השיח הרוחני החדש במערב. הזהות הנשית הרוחנית, אינה עוד אוטונומית במובן האינדיבידואליסטי המוקצן, אלא עומדת על רשת של זיקות חברתיות לדמויות אנושיות אחרות המהוות מקור להשראה ולידידות (ממורים לקבלה ועד לאמנים).

הרוחניות החדשה נבדלת מן האינדיבידואליזם המודרני בהיבט נוסף. היא משלבת בין חיפוש אותנטי אחר זהות אישית, לחתירה לשייכות קהילתית שבמסגרתה הייחודיות האישית יכולה להתבטא. ברצף שבין כנסייה הפונה לקבוצה רחבה של מאמינים ולה ממסד של אנשי מקצוע, ובין כת המבוססת על זיקה וולונטרית לא ממוסדת של קבוצה נבחרת, הרוחניות החדשה ממוקמת בתווך, לעתים קרובה לזו ולעתים לזו.

הדגם הפונדמנטליסטי אינו סותר בהכרח את הדגם הרוחני. הדגם הפונדמנטליסטי אמנם מתבסס, מעצם טיבו, על האמיתות המוחלטות והטהורות המצויות בטקסטים המקודשים; הוא קורא לאלטרנטיבה לכאוס של העולם המערבי הרלטיביסטי החסר בעיניו בסיס מוסרי, ולא אחת בוחרים המצטרפים לשורותיו למחוק את עולמם הקודם. ועם כל זאת, ישנה בהחלט אפשרות לחיבור רוחני-פונדמנטליסטי, העומד על מרכזיות החוויה הדתית האישית, אף שזו מתחברת לזיקה קהילתית, כמו גם על שייכות לזהות רוחנית שאינה נמנעת מיניקה מן המרחב הרוחני הבין-דתי. בכל מקרה, הפנייה לכיוונים פונדמנטליסטים בימינו, באה מתוך בחירה אישית גם אם זו בחירה להימלט מן החירות אל מחוזות הגורל הדתי הטהור.¹²

Peter L Berger, *A Far Glory: The Quest For Faith In AN Age of Credulity*, New- York 1992, Ch. 4